збільшував реєстр Війська Запорозького до 12 тис.[88] Єдине застереження стосувалося того, що ці два документи повинні бути секретними до часу оголошення Річчю Посполитою війни Туреччині. «Глейтовні» листи були скріплені особистою печаткою польського короля[89]. Надані «вольності» спричинили справжній психологічний переворот у свідомості не лише козацтва, а й усього українського населення Речі Посполитої[90], адже тепер вони, спираючись на королівську протекцію, могли поводити себе вільніше стосовно місцевих магнатів і шляхти. Вже згодом гетьман Б.Хмельницький говорив: «Навіщо казав [король] нам вольності шаблею діставати»[91].

Поряд з іншими причинами надання королем Війську Запорозькому згаданих вище привілеїв призвело до посилення сепаратистських тенденцій серед його провідників і більшої частини різних верств українського суспільства й було вміло використано козацькою верхівкою як доказ законності збройного виступу в 1648 р. Тільки за допомогою потужнішої й краще організованої військової сили Короні Польській на певний час вдалося погамувати автономістські прагнення козацтва, яке у перших десятиліттях XVII ст. стало справжньою контрелітою та невизнаним «політичним народом» Речі Посполитої[92].

Слід зазначити, що починаючи з сеймової постанови 1590 р. (вона називалася «Порядок зі сторони Низовців і України»)[93] на багатьох варшавських сеймах розглядалися питання та ухвалювалися «заборонні» й «привілейні» постанови щодо діяльності козацтва та Війська Запорозького у межах східних воєводств Польсько-Литовської держави. Найважливішими під кутом зору проблеми шляхетсько-козацьких відносин першої половини XVII ст. стали рішення сеймів 1601, 1604, 1609, 1611, 1615, 1618, 1620, 1624, 1626, 1629, 1635 та 1638 рр.[94] Так, наприклад, перед Хотинською війною з Османами у сеймовій постанові 1620 р. зазначалося: «Нам прийшло до війни з поганством, а зараз ми Військо козацьке на стипендію ухвали сейму, плата їм призначена, з того аби під началом гетьмана нашого були»[95]. А «конституція» 1638 р. під назвою «Ординація Війська запорозького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитій» знищувала всі попередні «привілеї» для козацтва та за фактичного існування 270 тис. жителів Київського, Брацлавського, Подільського та Чернігівського воєводств, що відносили себе до козаків, і юридично обмежувала їхню кількість реєстром у 6 тис. осіб[96]. «Старшим реєстру» було призначено П.Коморовського, а при ньому два військових осавула – Л.Буднівського та І.Караїмовича. Згідно з постановою вального сейму, Військо Запорозьке поділялося на Черкаський, Переяславський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський та Чигиринський реєстрові місцеві полки, до кожного з них входило по десять сотень[97].

5. Відносини між шляхетськими та козацькими органами влади

Незважаючи на те що у січні 1648 р. розпочалася нова «козацька війна», її очільник гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький спочатку не думав відмовлятися від «внутрішньополітичної» владної протекції короля Речі Посполитої. Про це переконливо свідчив осінній похід козацького війська під За-

мостя та зміст гетьманського листа до одного з головних претендентів на польський трон королевича Яна Казимира від 15 листопада 1648 р. «Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким [у похід]… Просимо господа Бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан зволив бути самодержцем…»[98], – писав до можливого майбутнього короля український гетьман. І відразу ж потенційному козацькому сюзеренові висували вимоги щодо забезпечення тепер уже не лише козацько-станових, а й загальноукраїнських прав «станів Русі»[99]. Того ж дня до Варшави вирушило посольство на чолі з родичем гетьмана Захарієм Хмельницьким і католицьким священиком, колишнім учителем Б.Хмельницького єзуїтом А.Мокрським. Воно мали запропонувати Янові Казимиру умови, на яких Військо Запорозьке визнає його зверхність над собою у разі обрання: безпосереднє підпорядкування королеві; відсутність в Україні кварцяного війська; обрання гетьмана з козацького стану; набір та оплата 12-тисячного реєстру; скасування унії; «щоб пани не карали своїх піданих…»; власний суд на зразок суду литовських татар, «які судяться таким правом, як шляхта»[100]. Крім того, Ян Казимир мав би підтвердити привілеї, що перед тим були надані козацтву Владиславом IV.

Уже в статусі короля Ян II Казимир видав універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх «рицарських прав». Він погоджувався бути його сюзереном-протектором, а також визначити комісію для обговорення й прийняття рішення щодо інших вимог козацтва. Крім того, король затвердив на гетьманстві Б.Хмельницького та вислав йому свої інсигнії – булаву та корогву з написом «*Ioannes Casimirus rex*»[101]. У лютому 1649 р. королівські посли на чолі з київським воєводою Корони Польської А.Киселем вручили їх гетьманові. Однак переговори, що відбулися в цей час між українцями й поляками, з різних причин зайшли у глухий кут. Козацьке керівництво вже не погоджувалося йти ні на які поступки Польщі, до того ж воно висувало ще низку нових вимог до представників Речі Посполитої. Серед них була й така: «Король королем нехай буде, таким щоб карав і стинав шляхту і дуків і князів – аби мав волю: згрішить князь – урізать йому шию, згрішить козак – те саме вчинити. А не схоче король вільним королем бути – як ся йому видить»[102].

Універсал Яна II Казимира не задовольнив Хмельницького як фактичного правителя козацької України в межах Київщини, Поділля, Чернігівщини, а також частини Волині. А тому він формально і в односторонньому порядку не визнав себе залежним від польського короля, що засвідчувала гетьманська титулатура, яку зустрічаємо в його універсалах і листах уже після обрання нового монарха Речі Посполитої. Після підтвердження королем «рицарських прав» козацтва Хмельницький продовжував іменуватися «гетьман Війська Запорозького» без згадки про підданство «Його Королівській Милості». Натомість козаки проводили переговори про перемир'я з представниками короля на чолі з А.Киселем. Вони завершилися підписанням мирної угоди в Переяславі. Перед тим Яну II Казимиру була вручена «Супліка Війська Запорозького», в ній викладались умови, з прийняттям яких українці погоджувалися б визнати свій васалітет щодо короля. На початку цього документа так і було заявлено: «…залишимося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені»[103]. У першому ж пункті відверто говорилося про те, що з огляду на «криваві образи» Військо Запорозьке шукало собі «допомоги у чужих панів». Тут ішлося про московського царя,

турецького султана й трансільванського князя. Ця «Супліка» яскраво відрізнялася від попередніх вимог козацтва до польського уряду й у правовому відношенні засвідчувала трансформацію козацтва як невизнаного стану в межах Речі Посполитої в провідний стан новоутвореної козаками держави у вигляді Гетьманату. Відтепер, на думку уряду Б.Хмельницького, йшлося вже не про відновлення «дідичних» річпосполитських сюзеренно-васальних стосунків, а про встановлення відносин у рамках «протектор» (Річ Посполита: шляхетський стан на чолі з королем і сеймом) – «підданий» (Український гетьманат: гетьман, «усе Військо Запорозьке» та «руські» стани). Однак в укладеному 24 лютого 1649 р. Переяславському перемир'ї не було відображено жодної з вимог гетьмана, а лише домовлено про встановлення тимчасового кордону між Польщею та Україною й продовження проведення двосторонніх переговорів. Хоча відтоді козацький гетьман, очевидно, з тактичних міркувань, на офіційному рівні визнав себе «вірнопідданим» Яна II Казимира, про що свідчила прийнята від короля булава та корогва[104].

17 серпня 1649 р. Б.Хмельницький вислав свої чергові вимоги до Яна II Казимира, які складалися з 18 пунктів і торкалися майже всіх сфер українсько-польських взаємин. Зокрема, польський король не лише мав підтвердити всі попередні «права та вольності» Війська Запорозького, а й, по-перше, «Їх М[илості] канцлери, коронний і Великого князівства Литовського, повинні видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта»; по-друге, «всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю на Задніпров'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані Й[ого] Кор[олівською] М[илістю] особам не римської, а грецької віри»; по-третє, «всі сеймові ухвали, що урізують права і вільності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією»; по-четверте, «Київський [православний] митрополит з двома владиками повинні мати місце в сенаті, користуючись такими самими привілеями, як і духовні сенатори римської віри»; по-п'яте, й найголовніше, король Речі Посполитої «на цілість прав грецької віри, так і на всі ті пункти мусить заприсягти на сеймі з шістьма сенаторами різних (католицької і православної. – *Авт.*) вір і шістьма послами Речі Посполитої». Ці вимоги разом з текстом королівської присяги пропонувалося внести до постанов-конституцій вального сейму Речі Посполитої[105].

Наприкінці літа 1649 р. король видав «Декларацію», що завершувала переговори центральної польської влади з Українським гетьманатом і була відповіддю на вимоги поданої перед тим козаками «Супліки». Вже в першому пункті цього документа говорилося: «Військо своє Запорозьке заховує Король Й[ого] М[илість] при всіх давніх вольностях, згідно з давніми привілеями, і на те привілей свій видає разом із сим»[106]. Отже, за Військом Запорозьким уперше на офіційному рівні у формі «акта милості» сюзерена закріплювався автономний статус державного утворення. Про це свідчили й інші 10 пунктів королівської декларації, зокрема ті, що стосувалися функціонування державної влади та її урядовців в українських воєводствах: по-перше, «місце в сенаті Митрополитові Київському Й[ого] Кор[олівська] Мил[ілість] дозволяє мати»; по-друге, «дигнітарства, уряди всякі в воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському Й[ого] Кор[олівська] Мил[ість] обіцяє роздавати обивателям стану шляхетського грецької

релігії згідно з давніми правами»; по-третє, «пункти ці повинні бути затверджені в Сеймі, а тепер все повинно бути забуте – а згода і любов повинні панувати між обивателями українськими й військом Й[ого] Кор[олівської] Мил[ості] і Речі Посполитої Запорозьким»[107].

Відразу ж після її оголошення під Зборовом король видав окремий привілей для козацької організації та станів «народу Руського», де підтверджувались їхні «давні права і вольності». Отже, з цього часу можна говорити про розмежування означення терміна «Військо Запорозьке». Воно відтепер становило не лише замкнену соціально-військову корпорацію, яка включала до себе тільки козаків, а й державне утворення – Український гетьманат. Він, крім козацтва, репрезентувався й іншими станами України-Русі – вірною Б.Хмельницькому шляхтою, духовенством, міщанством і селянством.

Зважаючи на недотримання Яном II Казимиром положень Зборівського трактату, наприкінці листопада 1649 р. гетьман звернувся до депутатів варшавського сейму з проханням вплинути на короля у справі повторного підтвердження привілею, наданого українцям під Зборовом: «…на нинішньому сеймі вдруге підтвердити і видати нам з привілейною печаткою…»[108]. Крім того, мали бути підтверджені всі пункти українсько-польського договору 1649 р. Лише після цього Військо Запорозьке погоджувалося «стояти стіною проти нашого ворога і щедро проливати кров за гідність В[ашої] Кор[олівської] М[илості] і цілість Речі Посполитої»[109].

І хоча Зборівський трактат було ратифіковано на сеймі, король, незважаючи на різні обставини, все одно не міг (та й, очевидно, не хотів!) виконувати взяті на себе зобов'язання. У березні 1650 р. Хмельницький уже вкотре відіслав до нього своїх послів, які мали обстоювати перед монархом збереження «прав і привілеїв», наданих варшавським сеймом й оголосити Яну II Казимиру 10 пунктів своїх вимог. «Зволь, В[аша] К[оролівська] М[илість], виконуючи декларацію [Зборівську] здійснити своє королівське слово…»[110] – згідно з положеннями наданої гетьманом інструкції, повинні були заявити українські дипломати королю Речі Посполитої. Але й прохання щодо виконання однієї з найголовніших чеснот монарха – дотримання даного своєму підданому слова – також не допомогло. Натомість коронні війська готувалися до рішучого наступу на Український гетьманат, адже, згідно з тогочасними повідомленнями польських урядовців, «Хмельницький робив себе володарем чи князем».

Білоцерківське перемир'я 1651 р. обмежувало козацькі органи влади лише кордонами колишнього Київського воєводства. Переговори завершилися узгодженням гетьманом Хмельницьким і представником короля Речі Посполитої Яна II Казимира великим коронним гетьманом М.Потоцьким таких пунктів: зменшення козацького реєстру від 40 до 20 тис. осіб (при цьому «випищики» поверталися до стану посполитих селян або ж міщан); розміщення Війська Запорозького на королівських землях у межах Київського воєводства; реєстрові козаки виселялися з території Брацлавського та Чернігівського воєводств; шляхта поверталася до своїх маєтностей в Україні. У результаті перемоги козацького війська у Батозькій битві 1652 р. положення Білоцерківської угоди фактично втратило свою чинність.

Під час переговорів у Гадячі протягом серпня-вересня 1658 р. козацьке посольство домагалося створення удільного Великого Руського князівства на зразок Великого Литовського князівства, куди б разом із лівобережними полками входила

територія таких старовинних українських воєводств, як Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське і Руське, що, однак, не було здійснене через різні обставини. Разом із тим в укладеній між Короною Польською і Українським гетьманатом угоді 1658 р., яка називалася Вічним миром[111], крім усього іншого, було багато положень, що упорядковували державну владу та взаємини між польським королем і козацьким гетьманом на теренах України-Русі в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Насамперед представники центральної та земської влади, які були католиками, не могли мати на теренах Великого князівства Руського «жодної юрисдикції над духовними, світськими і ченцями грецької релігії». Київський православний митрополит разом із луцьким, львівським, черемиським, холмським і мстиславським мали засідати у Сенаті Речі Посполитої. В українських воєводствах вищі державні уряди (дігнітарства) будуть надаватися тільки православним шляхтичам, що мали маєтності в Україні. Першим сенатором згаданих вище воєводств мав стати «гетьман Військ Руських», який повинен призначати підвоєводу й інших урядників.

Важливий пункт Гадяцької угоди стосувався того, що «ніякий державець маєтків Й[ого] Кор[олівської] Мил[ості], ні староста, ні пан дідичний ні довічний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати ніяких податків з козацьких хуторів, сіл, містечок, домів, ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від яких небудь тягарів, цла і мита, як люди лицарські, у всій Короні і Великому Князівстві Литовському». Крім того, козаки «мають бути також вільні від усяких судів старостів, державців, панів і їх намісників – тільки під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських мають зіставатись».

Також у польсько-українському Вічному мирі 1658 р. зазначалося, що король і сеймові стани Речі Посполитої дозволяють «народові Руському вибирати осібних Канцлерів, Маршалків і Підскарбіїв з правами сенаторів, і до інших урядів народу Руського». Також зазначалося, що «до урядів і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі духовні грецькі митрополії, єпископства, ігуменства і бенефіції, що належать до надавання Й[ого] Кор[олівською] Мил[істю] в воєводстві Руському, Київському, Волинському, Подільському, Брацлавському і Чернігівському, а в воєводстві Київському, Брацлавському і Чернігівському – всі грецькі, не тільки духовні, а й світські. Також і суду в королівських містах і всякі декрети надвірні й сеймові, тільки в названих трьох воєводствах»[112]. На жаль, 12 червня 1659 р. виправлений текст Гадяцької угоди було ратифіковано варшавським сеймом у найневигіднішому для Українського гетьманату варіанті, адже з нього виключили всі пункти про державну автономію Руського князівства.

Та невдовзі, 17 жовтня 1660 р., між Короною Польською та Українським гетьманатом знову було укладено мир, що містив таке положення: «Комісію (тобто угоду. – *Авт.*) Гадяцьку така яка є затверджується Їх М[ило]сті П[ани] Гетьмани (коронний і польний. – *Авт.*) присягою своєю підтвердити мають. Ті пункти, які до Кн[язів]ства Руського раніше належали що і Вольностям Війська Запорозького менш потрібні виходять…»[113]. Отже, усі прерогативи Руського князівства мали закріплюватися за Військом Запорозьким. Наступного року сейм затвердив текст Чуднівської угоди[114].

Восени 1664 р. у таборі під Лисянкою на козацькій раді було ухвалена «*Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм*»[115]. У ній містилися 75 пунктів, які відображали бажання козацької старшини упорядкувати

релігійні, політичні, економічні, освітні, військові взаємовідносини між «Україною», «народом українським» (на відміну від текстів Гадяцької і Чуднівської угод в «Інструкції» ці етноніми вживались як відповідники «землі Руської» та «народу Руського»), гетьманом і Військом Запорозьким, з одного боку, та королем і станами Речі Посполитої – з другого[116]. Ці пропозиції української сторони не були прийняті Варшавою, а тому 1666 р. гетьманський уряд відіслав своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою. У них зокрема зазначалося, що «…ми всі, обиватели українські… прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві»[117]. Зі свого боку, король і сейм мали забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, а й «усього поспільства українського». Отже, свою протекцію король мав поширити не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну[118]. Козацька інструкція 1666 р. неодноразово посилається на Зборівські пакти 1649 р. між Короною Польською та Військом Запорозьким, але якщо документ, ухвалений на козацькій раді в Лисянці, порівняти з Гадяцькою угодою, то «Інструкція» так само, як і ухвали 1658–1659 рр., передбачала: у пп. 1-6 – забезпечення належних прав православної церкви, а в п. 6 зумовлювалося, що членами Сенату мають бути «отець митрополит наш київський з отцями єпископами православними»; у пп. 7-8 визначався статус «київських шкіл»; у пп. 9-10, 12 – «вольності» Війська Запорозького; у п. 11 нагадувалося про козацький реєстр («компут»); у п. 12 визначалися взаємини козаків із «державцями» в «добрах шляхетських і духовних»; у п. 14 – статус і повноваження гетьмана; у п. 18 ішлося про закріплення за гетьманом Чигиринського староства тощо.

Зважаючи на Підгаєцьке перемир'я, у грудні 1667 р. українському гетьманові обіцяли надати від верховної коронної влади «правління на Чигирин, хоругву, булаву й інші клейноди військові». У відповідь П.Дорошенко погоджувався прислати своїх послів на Варшавський сейм 1668 р., але лише після того, як «збере перед Різдвом раду», а та своєю чергою випрацює засади стосунків між Українським гетьманатом і Короною Польською. Очевидно, у такий спосіб Дорошенко хотів покращити для себе попередні умови підданства королеві та відтягнути час для правового оформлення своїх стосунків із султаном Османської імперії.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це спричинило відтягнення основних сил Дорошенка з Лівобережжя – наприкінці липня він уже був у Чигирині. «Поляки, забувши боязнь Бога й одклавши на бік Пакти (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі. – *Авт.*), починають наступати з військовою потугою на Україну»[119], – описував складне міжнародне положення своєї держави сам гетьман у листі до господаря Молдавського князівства. Незважаючи на взаємні образи та декларування (таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П.Дорошенко й надалі продовжував іменувати себе «гетьманом його Королівської Милості Війська Запорозького».

Політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її в підданстві на деякий час спрацювала. Підтвердженням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П.Дорошенка на гетьманській посаді в березні 1668 р. Хоч універсал Міхала Корибута й був вручений гетьманові лише за рік (імовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що він був занесений у Коронну Метрику

ще 3 березня 1668 р.[120], переконливо промовляв про правильно обрану Дорошенком традиційну козацьку тактику – «лякати короля султаном, а султана королем».

Мотивація гетьмана щодо зриву сюзеренних відносин із Річчю Посполитою та порушення Варшавою положень Гадяцької угоди найповніше була викладена у листі П.Дорошенка до Я.Собеського від 28 квітня 1668 р. У відповідь на аналогічні звинувачення польської сторони у постійних порушеннях українцями Гадяцьких і Чуднівських домовленостей Дорошенко писав, що «…як вони [поляки] Гадяцької Комісії Трактаті, [що] в Гадячі постановили, написали, і там зараз Гетьманом тогочасного Війська Запорозького [І.Виговським], і собою заприсягнену Комісію у Варшаві на сеймі скасувавши, і звідти змінену аж до Чигирина посилали… Релігії святої Греко-Руської і народу всього нашого Руського, ошукання отримавши, Помазанця Божого і старші стани величного сенату Корони Польської і В[еликого] К[нязівства] Лит[овського], не на Гадяцькій правдивій Комісії (тобто 16 вересня 1658 р. – *Авт.*), але на Варшавському концепті (тобто затверджені на сеймі 1659 р. – *Авт.*) з неприятелем Церкви Божої уклавши його [Трактат], в *juramenta* втягнули, Пану Богу, Й[ого] К[оролівській] М[илос]ці, і [станам] Р[е]ч[і]п[оспо]л[и]тої правлять»[121]. Тобто Дорошенко натякав полякам на невиконання обопільної Гадяцької угоди від 16 вересня 1658 р., яка була порушена тими під час Варшавського сейму 1659 р., коли в ході затвердження були змінені її найважливіші положення.

На початку 1669 р. Дорошенко надіслав листа польському королеві, в якому запевнював останнього, що не піддавався султанові. Міхал Корибут відповів йому, що не вірив і не вірить ніяким вимислам про гетьмана[122]. Додатковим доказом прихильності українців було висилання «*Інструкції на сейм коронаційний до Найяснішого Короля Його Мл. І всіх станів Речі Посполитої від мене, Петра Дорошенка, гетьмана, і од усього Війська Запорозького*» на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався у травні-липні 1669 р. Нагадаймо, що це відбулося після березневої заяви гетьмана про підданство султанові! У чергових вимогах знову в основному повторювалися пункти, які були надіслані ще на сейм 1666 р.[123]

Власне, сама послідовність викладення скарг і вимог до влади Речі Посполитої в «Інструкції» 1669 р. відповідала структурі Гадяцької угоди 1658 р. – спочатку йшлося про потреби православної церкви та проблему скасування унії, потім – про питання освіти, «прав і вольностей» Війська Запорозького, виокремлення території, на яку поширювалася влада українського гетьмана, і т.д. Уже в 1-му пункті зазначалося, що «згідно з Гадяцькими пактами», уніати в Україні мали бути «послушними» римському костьолові, а православні повинні підлягати Константинопольському патріархові. У 2-му пункті йшлося про створення «особливого трибуналу» для Київського, Руського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського, Белзького, Підляського воєводств, що також було започатковано ще Гадяцькою угодою 1658 р.[124] Прохання 1669 р. про потреби Війська Запорозького й усього українського/руського народу були зачитані не на коронаційному сеймі в жовтні того ж року, а вже перед коронованим на ньому Міхалом Корибутом[125]. Цікаво, що король прийняв українських представників у себе, незважаючи на оголошення раніше, на останньому з сеймових засідань, листа від сілістрійського (очаківського) бейлербея про перехід гетьмана П.Дорошенка під османську протекцію[126].

15 березня 1670 р. український гетьман написав листа до коронного підканцлера Речі Посполитої А.Ольшевського з подякою за згоду короля розпочати чергову українську-польську комісію щодо врегулювання політико-правових стосунків між Українським гетьманатом і Короною Польською. У цьому ж листі П.Дорошенко нагадав польському урядовцеві, що дедалі частіше в офіційних документах Польсько-Литовської держави говориться лише про «Корону Польську» і «Велике князівство Литовське», а «Русь викидають за плот» й запитував: хіба це справедливо – титулувати короля «великим князем руським», а про саме Руське князівство зовсім не згадувати?[127] Невдовзі Дорошенко делегував на спільну комісію (місцем її проведення був визначений Острог) козацьких представників на чолі з М.Вуяхевичем[128]. У цьому документі, як і 12 років перед тим, Український гетьманат вимагав від Корони Польської забезпечити їхні права щодо вільного віросповідання православ'я на землях, «поки язик народу Руського засягає», державних урядів, освіти, мови, визначення території для Війська Запорозького в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, привілеїв для козацького війська тощо.

Досить ґрунтовну інструкцію, яка складалася з 31 пункту, мали й представники Корони Польської. Очевидно, що під час підготовки цього документа в королівській канцелярії теж орієнтувалися на текст Гадяцької угоди 1659 р. Наприклад, у польській дипломатичній інструкції на Острозьку комісію було таке положення: якби українські посли під час обговорення церковних проблем вимагали б звернення до відповідної статті Гадяцької угоди, то потрібно погодитися з цим, але робити це дуже обережно з огляду на велике незадоволення католицького духівництва Речі Посполитої відповідними положеннями Гадяча[129]. Але найбільшу цікавість викликає пункт інструкції дипломатам Польсько-Литовської держави від 1670 р., в якому зазначалося, що козаки постійно у своїх зверненнях до короля та сейму посилаються на положення Гадяцької угоди, а тому польським комісарам на Острозьку комісію наказувалося, щоб вони пояснили українцям таке: угоду 1658 р. було укладено між Варшавою і Чигирином в умовах польсько-шведської війни, з огляду на що козакам було дозволено «багато чого», аби лише вони залишилися вірні Речі Посполитій. Однак згодом, як свідчили укладачі інструкції з королівської канцелярії, козаки самі порушили Гадяцьку угоду, піддавшись знову Москві у 1659 р., а під час укладення українсько-польського договору під Чудновом у 1660 р. «зреклися гадяцьких трактатів», та й, загалом, Гадяцька угода втратила своє значення у результаті повороту Лівобережної України до московського протекторату[130].

31 серпня 1670 р. до Острога, де перебували польські комісари, які перед тим не змогли домовитися з представниками Дорошенка, прибуло посольство від М.Ханенка[131]. Вже за два дні, 2 вересня, Острозьку угоду було ухвалено (а переговори з послами Дорошенка тривали з перервами близько чотирьох місяців!)[132]. Окремі положення цього договору були такими: унія на українських землях мала зберігати свою чинність; шляхта поверталася до своїх маєтків в Україні без будь-яких обмежень; гетьманський уряд відмовлявся від усіх чужоземних протекцій і не мав права вести переговори з іншими державами; новообраний гетьман Війська Запорозького повинен обов'язково затверджуватися королівським привілеєм; йому та генеральній старшині мали вручатися з рук короля клейноди, після чого вони складатимуть

присягу монархові; у військових походах Речі Посполитої український гетьман підпорядковувався великому коронному гетьманові тощо[133]. Острозька угода (Ханенка) набагато поступалася проектові Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Політичні, економічні та конфесійні права українського народу порівняно з попередніми договорами в Гадячі, Чуднові та Підгайцях значно обмежувалися, але в боротьбі з гетьманом Дорошенком Ханенко набував деякої переваги.

П.Дорошенко на початку 1672 р. вислав своїх представників на зимовий вальний сейм у Варшаві. Як зазначав А.Пшибось, у цьому разі гетьман сподівався на порозуміння з Річчю Посполитою й хотів добитися від неї допомоги під час майбутнього походу для відвоювання Лівобережної України[134]. Однак на перешкоді українсько-польському порозумінню знову стало питання про «надмірні» вимоги гетьманського уряду. Так, у документі під назвою «*Вотум Ймсці Пана Собеського Маршалка і Гетьмана В[еликого] Кор[онного]. На Сейм 1672 року*» стверджувалося, що «завжди на Комісіях (тут, очевидно, йшлося і про Гадяцьку, Чуднівську та Острозьку комісії. – *Авт.*) з Козаками» серед найпринциповіших був пункт про «ограничення України, тобто поки Булава Гетьманів Запорозьких затягати мала»[135]. Українським послам на сейм 1672 р. було заявлено, що лише за умови відходу П.Дорошенка від турецької протекції з ним розпочинатимуть вести мирні переговори.

А в листі від 12 грудня 1674 р. Дорошенко прохав у нового польського короля «аби її (Україну. – *Авт.*) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав… народу Руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших достатнім забезпеченням»[136]. У лютому 1675 р. посольство повернулося до Варшави з пропозиціями від правобережного Українського гетьманату, які були викладені у документі під назвою «*Пункти головні, за якими військо Запорозьке іменем всього народу Руського вольності просить, до повинного Пана піддянства приступити хоче*»[137]. Всього таких пунктів налічувалося 14, й опиралися вони головно на положення Зборівської 1649 р., Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод між Українським гетьманатом й Короною Польською. Зокрема, вже у 1-му пункті, де йшлося про церковні проблеми, зазначалося, що «старовинні греко-руські церкви і монастирі» мають «згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою людям народу православного греко-руського бути віддані». У п. 3 зазначалося, що Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воєводств «Київського, Чернігівського й Брацлавського згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою і Чуднівською…»[138]. Однак майже всі прохання українського гетьмана П.Дорошенка, викладені у Чигиринських пунктах 1675 р., були відкинуті польським королем Яном III Собеським[139].

Незважаючи на спротив владних установ Речі Посполитої, в межах її східних воєводств у 1648–1649 рр. були започатковані й існували інститути державної влади Українського гетьманату, які мали власну структуру урядовців на зразок Корони Польської. Про це, наприклад, свідчило й одне з положень, укладених під час коронування Міхала Корибута у 1669 р., *Pacta conventa,* де зазначалося, що земські уряди Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств будуть роздаватися лише тим

представникам шляхти, які залишили межі козацької України[140], але повинні до неї повернутися.

5 червня 1674 р. під час елекційних урочистостей новий король Речі Посполитої присягається на угоді зі шляхтою, в якій зобов'язується дотримуватися попередніх мирних договорів і трактатів із монархами зарубіжних країн лише з одним застереженням, яке стосувалося обіцянки Яна Собеського повернути «втрачені землі України і Поділля»[141]. Ян III Собеський знову й знову заявляв про те, що, згідно з Бучацьким, Журавненським і Константинопольським (ратифікованими 1678 р. у Константинополі журавненськими статтями) договорами, Україна має належати козакам («*Ukraina Cosacis cedat*»). У цьому випадку король мав на увазі тих козаків, які перебували під керівництвом спочатку наказного гетьмана Є.Гоголя, а потім «козацьких старших» О.Урбановича, К.Ласка, Мирона і були підвладні Польщі. Влітку 1683 р. Ян III Собеський затвердив правобережним гетьманом колишнього військового товариша Війська Запорозького, немирівського старосту Корони Польської С.Куницького.

На вальному сеймі 1685 р. король виступив ініціатором прийняття спеціальної конституції щодо козацтва Правобережної України, де б підтверджувалось їхнє право на володіння подніпровськими землями[142]. Сеймова конституція надавала козацтву землю в межах шляхетської власності, що й спричинило подальші конфлікти між ними та польською владою. Відразу ж після цього на території Правобережної України відроджуються чотири козацьких полки – Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Богуславський і Корсунський.

Для кращої взаємодії з Військом Запорозьким Ян III Собеський призначив спеціального комісара, який здійснював посередницькі управлінські функції між королем і козацькою старшиною. Від 1683 до 1692 р. ці обов'язки виконував хелмський каштелян С.Друшкевич, а згодом, від 1693 до 1699 р., – регіментар Б.Вільга. Особливі повноваження стосовно козацтва Правобережної України мав великий коронний гетьман і воєвода Руського воєводства С.Яблоновський (1682–1702). Постанови сеймів 1697 р. та 1699 р. раптово скасовували «козацьку міліцію» на Правобережжі, а в 1712 р. польська влада за угодами з Росією і Туреччиною виселила близько 200 тис. козаків разом із жінками, дітьми та старими на територію Лівобережної України.

Через примусовий «козацький згін» українці Київського, Брацлавського та частково Подільського воєводств, які на початку XVIII ст. налічували близько 2500 тис. осіб, утратили свою еліту – козацьку старшину. Другу за чисельністю етнічну групу в цих воєводствах на той час становили поляки, яких налічувалося близько 270 тис. осіб. Вони разом з євреями (приблизно 220-250 тис. осіб) і визначали політичне й економічне життя найбільш східних воєводств Корони Польської. Згідно з підрахунками А.Перковського, на той час місцева шляхта становила тут 7,7% усього населення, духівництво – 1,5; купці – 0,14; міщани-християни – 1,7; міщани-євреї – 3,5, а селяни – 78,7%[143].

Представники польського шляхетського стану, за невеликим винятком, посідали всі вищі державні та земські уряди на теренах Правобережній Україні. Саме цей факт поряд зі штучним порушенням традиційної соціальної стратифікації цих земель довгі десятиліття підживлювало так званий гайдамацький рух, який розгорнувся тут на початку XVIII ст. і тривав більше 80 (!) років. Його учасники, незважаючи на сеймові

постанови центральної влади й ухвали місцевих сеймиків, продовжували вперто називати себе козаками. Про це, наприклад, свідчив відомий «Маніфест козаків воєводств Київського і Брацлавського», який, згідно з усталеним порядком, був внесений до вінницької гродської книги від 11 березня 1769 р. й підписаний не «гайдамаками», а «козаками» з Київщини, Вінниччини та Черкащини[144]. Козацькі заворушення активно підтримувалися й представниками найнижчого «посполитого» стану – селянством.

Сільська людність східних воєводств Речі Посполитої була залежною від пана-«дідича» – хоча й мала мінімальне право на самоуправління, але воно було під постійною загрозою скасування з боку землеволодільця[145]. Під час існування тут державної системи Українського гетьманату розвиток займанщини, громадського та сябринного землеволодіння спричинив творення нових форм самоуправління. Колективні форми землеволодіння заклали основи організації сільських громад, на які потужно впливали козацькі традиції управління Україною-Руссю. Звільнившись від «лядської кормиги» та відчувши себе незалежними від шляхетської влади, українське селянство попало у сферу впливу нових суспільних еліт – козацтва і духівництва[146]. Місцеве самоврядування сільських громад традиційно, як і в попередні століття, продовжували очолювати сільські старости-отамани (залежно від регіону їх іще називали «війтами», «старцями», «тивунами», «солтисами»)[147]. Разом із тим, як зазначив А.Гурбик, протягом другої половини XVII – XVIII ст. еволюція української сільської громади відбувалася шляхом її перетворення на додаток до помісної системи, який був зобов'язаний забезпечити землевласника-пана максимально можливою рентою[148].

Правове становище селянського стану на території Правобережжя визначалося державним законодавством Речі Посполитої, за яким воно не мало жодних політичних прав і було позбавлене представництва не тільки на вальних сеймах, а й у місцевих сеймиках. Копні суди, які раніше зосереджувалися на розв'язанні спірних питань, що виникали серед селянського стану, в XVIII ст. перетворилися на допоміжну інстанцію у системі шляхетських судів. Найголовнішим джерелом права, за яким визначалися взаємини між панами і селянами, залишався Литовський Статут, який підтверджував положення феодального права про заборону селянам продавати і купувати землю[149].

Після довгих років існування інститутів державної влади Українського гетьманату польська шляхта разом з єврейськими «панами» знову стала активно заселяти східні воєводства Корони Польської. Осередками єврейської колонізації були передусім міста та великі села. Тут, користуючись королівськими привілеями та завдячуючи підтримці польських магнатів, вони настійливо прибирали до своїх рук торгівлю, промисли, різні оренди, що зумовлювало соціальний антагонізм із місцевим населенням. На селі євреї ставали головно корчмарями, зосереджували в своїх руках винно-горілчаний промисел, нерідко були управителями земельних латифундій. Об'єднуючись на «земському» рівні в кагали й прикагалки, вони висилали своїх представників на єврейські сеймики, які своєю чергою вливалися в сейм усіх євреїв Речі Посполитої – так званий Синод чотирьох країн.

В одному з документів, який розповсюджувався у Київському та Брацлавському воєводствах під час повстання 1702–1704 рр. й мав назву «Маніфест до білоцерківської громади», безпосередньо вказувалося на мотивацію цього збройного виступу: «…через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий

у них (польської шляхти. – *Авт*.), бо вже всім ярмо на шиї козацькі мали тією осінню остаточно бути»[150]. А в листі наказного козацького гетьмана Самуся до жителів Поділля від 7 вересня 1702 р. він закликав місцевих українських селян, міщан і духовенство повставати «за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися…»[151]. Отже, як бачимо, поряд із економічними («через панщину») та соціальними («бо вже всім ярмо на шиї») причинами висувалися й мотиви релігійного («за весь народ православний»), ранньонаціонального («ляхи з отчизн наших українських відійшли») та політичного («вже більше на Україні не розпоряджалися») змісту.

У багатьох місцевостях бунтівливого Правобережжя були створені козацькі органи самоврядування. У так званій Торчинській супліці 1767 р. висувалась і важлива політична вимога – мати право представництва селян у сеймі Речі Посполитої[152]. У 1768 р. під керівництвом запорожця М.Залізняка та сотника надвірного козацтва Корони Польської І.Гонти розпочалось одне з найбільших тогочасних повстань нижчих станів у Східній Європі, яке дістало назву Коліївщини. Безпосереднім поштовхом до її початку стали дії представників Барської шляхетської конфедерації, які силою примушували місцеве населення присягати на вірність в їхній боротьбі проти королівської влади. Водночас шляхта погрожувала вирізати всіх «схизматиків»-православних. Лише у Каневі конфедерати захопили 300 заручників, яких жорстоко били і калічили. «…Від початку Барського шляхетського збурення, зазнали великих утисків»[153], – зазначалось у згадуваному «Маніфесті козаків воєводств Київського і Брацлавського».

У багатьох містах і селах Правобережної України створювалися органи управління, які наслідували риси полково-сотенного ладу Українського гетьманату. Повстання 1768 р. відзначалося широкою соціальною базою, вищим рівнем організації: наявністю єдиного керівного центру, поділом війська на окремі підрозділи тощо[154]. Виступи нижчих і напіввизнаних станів українського населення у межах Київського, Брацлавського, Подільського й частково Волинського воєводств Корони Польської мали своє коріння у попередньому столітті[155], коли на теренах від «Дніпра до Случі» започаткувався й довгий час існував український державний і суспільно-політичний устрій у вигляді Гетьманату.

6. Права та привілеї державних службовців Корони Польської

Провідне місце у політичному, соціальному й економічному житті українських воєводств до середини XVII ст. (а потім і протягом майже всього XVIII ст.), як і в інших землях Речі Посполитої, посідала шляхта. Політичні права цього вищого стану здійснювалися через повітові «рицарські кола», що надавало шляхтичам привілейні права: брати участь у повітових сеймиках; обирати послів і бути обраним до варшавського сейму, а також депутатом на судові трибунали; обирати й бути обраним (призначеним) на земські та судові посади у власному воєводстві чи повіті тощо[156]. Шляхта посідала всі воєводські державні уряди, хоч її кількість не перевищувала 2,5% загальної чисельності населення українських земель Корони Польської[157].